

Zekeriya Kurşun,

Osmanlı Arapları Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918,

İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022, 452 s., ISBN: 978-625-7447-78-2.

Osmanlı tarihi çalışmaları içinde Arap vilayetlerinde Osmanlı politikalarına yönelik araştırmalar son yıllarda ivme kazanmaya başlamıştır. Türklerin Araplarla olan kesişmeleri Kurşun'un ifadeleriyle Arap ordusunun Orta Asya'ya ilerlemesi, ayrıca Türklerin batıya göç etmeleriyle başlamış, Osmanlı Devleti'nin 1516 yılındaki seferleriyle de siyasi ve dini ilişkiler önemli dönüşümlere uğramıştır. Devletin Arap topraklarında yürüttüğü siyasetin stratejik dengeler üzerine kurulması, buna bağlı olarak da Osmanlı idari düzeninin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesi, Müslüman Arapların Osmanlı halifesine olan bağlılıklarını, Sünni olmayan Arap Müslümanların ve hatta Müslüman olmayan Arapların devletin tabiiyeti altında uzun süre sorunsuz bir şekilde yaşamalarını beraberinde getirmiştir. Devlet-toplum ilişkisinde dini ve kültürel kodların dikkate alınması da yine Osmanlı siyasetinin Arap vilayetlerinde güçlenmesindeki önemli faktörleri oluşturmuştur. Kurşun'un özenle hazırladığı bu eseri ise 19. yüzyılın ortalarına kadar süren Osmanlı siyasi istikrarının zamanla tökezlemeye başlaması ve I. Dünya Savaşı'yla birlikte sona eren hâkimiyetin serüvenini ele almaktadır. Bu açıdan kitabın öncelikli hedefi modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin ve de Arap toplumunun kimlik dönüşümüne dair sorgulamalar yapmaktır.

Giriş ve altı bölümden oluşan *Osmanlı Arapları*, Kurşun'un geniş kapsamlı arşiv taramasına dayanmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Arşivinde yer alan çeşitli kalemlerden elde edilen evraka ek olarak Kurşun'un bilhassa Arapça ve İngilizce kaynaklardan yararlanmış olması belge-yorum zenginliğinin artması yönünde önemli katkılar sunmuştur. Bu bağlamda kitap, yalnızca arşiv belgelerini içeren bir durum tespitinden ziyade yerel kaynaklar eşliğinde Arap topraklarında özellikle 19. yüzyılda başlayan güç mücadelesinde yabancı etkisinin değerlendirilmesi ve özgün yorumun ortaya çıkarılarak okuyucuya en doğru bilginin ulaştırılmasını hedeflemiştir.

Kurşun, eserine Osmanlı tarihinde olduğu kadar dünya siyasi tarihi için de kritik önemi olan Napolyon'un 1798 yılında Mısır'ı işgali ile başlamaktadır. İlk bölümde Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın beklenmeyen bu hamlesiyle karşılaşması karşısında takip ettiği stratejiye değinen yazar, meselenin esasında Fransa-İngiltere

çekişmesi olduğuna ancak bu çekişmenin Osmanlı topraklarında gerçekleştiğine dikkati çekmektedir. Osmanlı Devleti'nin dış politikasında müttefik değiştirmesine neden olan Mısır işgali, Fransa'nın yerini İngiltere'nin almasıyla başka bir yöne evrilirken, İngiltere'nin Mısır'daki meşruiyetinin Fransa'ya karşı kabulü de 1882 işgalini kolaylaştıran nedenleri öne çıkarmıştır. Birinci bölümün bir diğer başlığı ise Hicaz topraklarındaki Vehhabi hareketini anlatmaktadır. II. Mahmud'un diplomasi siyasetinin anlatıldığı kısımda, Hicaz topraklarında ortaya çıkan iç tehdidin yerel bir müttefik yoluyla ortadan kaldırılması vurgulanmıştır. Bu doğrultuda o dönem dış ve iç tehditlere karşı uygulanan denge siyasetinin güzel bir örneği olan Vehhabi politikaları, devlet-toplum ilişkilerinde mezhep meselelerinin ele alınma biçimini tespit etme açısından da önem arz etmektedir. Nitekim Vehhabi isyanını bastıran II. Mahmud, toplum nezdinde siyasi meşruiyetini artırmakla kalmamış, aynı zamanda halife sıfatını da pekiştirmeyi başarabilmiştir. Birinci bölümde üzerinde durulan diğer başlıklarda Fransa'nın Tunus ve Cezayir'i işgali ile Cebel-i Lübnan müdahalesi, ayrıca İngiltere'nin Mısır'ı ele geçirmesine dair detaylar sunulmuştur. Özellikle İngiltere'nin Mısır üzerindeki emellerinin yalnızca Mısır'ı kapsamadığı göz önünde bulundurulduğunda, Kuzey Afrika ve Bilâd-ı Şam'daki diğer Arap halklarının da bu işgalden ne kadar etkilendiği daha sonraki yıllarda ortaya çıkacaktır. Kurşun bu detaylara değinerek Avrupa siyasetinin dinamiklerini de incelemiş ve bu dinamiklerin Arap ve Türk muhaliflerin gerek siyasi gerekse de kültürel eylemlerinde nasıl bir muharrik güç olduğuna dikkat çekmiştir. Eseri güçlendiren bu bakış açısı Mısır gibi merkezi bir bölgenin Osmanlı yönetimi açısından önemini sorgulanmasını da beraberinde getirirken, aynı zamanda geleneksel devletten modern merkezîyetçi devlete geçiş sürecinde yaşanan sancılı anlaşımlarında katkılar sunmuştur.

Kitabın ikinci bölümü II. Abdülhamid'in Arap topraklarındaki siyasetine odaklanmaktadır. Osmanlı tarihi çalışmalarında özel bir önem atfedilen II. Abdülhamid'in politikaları, popüler tarih çalışmalarında da geniş yankı uyandıran tartışmaların zeminini oluşturmaktadır. Kurşun ise popülist söylemlerden uzakta sultanın saltanatı süresince kendisine yönelik oluşan iç muhalefete karşı izlediği denge politikasıyla, "İslam Birliği" siyasetinin Arap halkları nezdindeki yansımalarını sunmuştur. Bu çerçevede gerek merkezi yapının güçlendirilmesinde gerekse de Osmanlı Devleti'nin anayasal kimliğinin taşra halkı üzerindeki etkisine Arap tebaa üzerinden ayna tutmuştur. Bu noktada incelenen en önemli vaka ise 93 Harbidir. Savaşın getirdiği olağanüstü şartlar ve yaşanan toprak kayıpları nedeniyle açığa çıkan krizler II. Abdülhamid politikalarını doğrudan etkilemiş, bu etki

büyük oranda taşra idaresinde de kendisini hissettirmişti. Nitekim 93 Harbinden sonraki ilk ve en önemli kriz Hicaz'da, bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti'nin yumuşak karnı sayılacak bölgesinde meydana gelmişti. Bölümde Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'e karşı İngiltere'yle işbirliği yapmasından sonra Sultan'ın bölgeyi raporlar ve danışmanlarla sıkı gözetimi altına tuttuğu, daha da ötesi diğer Arap vilayetleriyle ulema-eşraf-ayan merkezli bir politika yürüttüğü anlatılmaktadır. Bu noktada II. Abdülhamid'in Hicaz'da başlayan krizi yönetmek için içe yönelmesi ve elde ettiği verilerle birlikte topluma ulaşabileceği yerel kanalları kullandığı öne çıkmaktadır. Kurşun, II. Abdülhamid'in kamu diplomasisini Müslüman ve gayrimüslim Arap paşalar üzerinden oluşturduğunu anlatmakta, Emir Abdülkadir Cezayiri, Arap İzzet Paşa gibi resmi görevlilerle, ayrıca Ebu'l Hüda Sayyadi, Şeyh Zafir Efendi gibi topluma nüfuz etmiş önemli tarikat şeyhleriyle olan ilişkilerini sağlamlaştırarak topluma yaklaşma stratejisi üzerinden detaylandırmaktadır. Kayda değer olan detay ise bu politikaların sultan, aracı ve tebaa zincirinde her üç sınıf açısından faydalı noktalarının açığa çıkmış olmasıdır. Nitekim II. Abdülhamid bu yolla hem tarikatleri hem de toplumu kendi stratejik çemberi içine sokmayı başaramıştır. Sultanın kendisinin de Kadiri, Rufai ve Nakşi olduğunun kaynaklarda ifade edilmesi, politik çıkarlarıyla kişisel eğilimlerini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid dönemi Arap topraklarında filizlenen muhalif hareketlerin önemli sacayağını oluşturan Arap Milliyetçiliği de bu kitabın başlıklarından birini oluşturmaktadır. Arap milliyetçiliğini temel alarak kurulan cemiyetlerin esasen Osmanlı topraklarından kopuşu simgeleyen salt hedefleri barındırmasından öte, bu cemiyetleri harekete geçiren iç ve dış dinamiklerin incelenmesi döneme doğru bir ayna tutulması açısından önemlidir. Bu çerçevede eserde, Arap milliyetçiliğinin ve II. Abdülhamid'e karşı başlatılan muhalif söylemin topyekûn bir Arap hareketi olarak tanımlanmasının yanlışlığına "*daha ziyade misyonerlerin etkisindeki Hristiyanların Müslüman Araplara bakışını temsil ediyordu*" ifadeleriyle vurgu yapan Kurşun, esas hedefleri anlatarak ve aktörlerin kimler olduğunu ele alarak döneme ait yorum boşluklarını doldurmuştur. Hristiyan entelektüellerin yanı sıra Müslüman modernistlere de yer verilen kitapta dernek faaliyetleri de ayrıntılarıyla incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Osmanlı Arap dünyasına dair çalışmalarda kendisine önemli bir yer edinen hilafet tartışmalarını "Hilafet ve Siyaset" başlığıyla inceleme altına almaktadır. Buna göre, II. Abdülhamid döneminde Müslüman unsurlar arasında Arapların hilafete bağlılıklarını artırmaya yönelik sarf edilen özel çaba gözler

önüne serilmektedir. İskân projelerinden demiryolu projesine, eğitim-öğretim faaliyetlerinin genişlemesinden aşiret liderlerine yönelik uygulamalar esasen “İslam Birliği” politikalarının önemli parçalarını oluşturmuştur. II. Abdülhamid’in Arap toplumu için izlediği yakınlaşma politikaları bir anlamda İngilizlerin hilafet tartışmalarını Arap merkezli yürütmelerine karşı bir cevap niteliği taşımıştır. Kitapta İngiltere tarafından hilafete karşı özellikle o dönem çıkan gazeteler yoluyla sürdürülen politikalarına ek olarak Mısır ve Suriye’de yayın hayatına başlayan gazeteler yoluyla halifelik misyonuna karşı üretilen yerel muhalifin faaliyetleri de anlatılmaktadır. Bir başka ifadeyle II. Abdülhamid’in Arap toplumunda sağlamak istediği birlik çabalarının içeride ve dışarda engellenmesine yönelik süreç ortaya konmaktadır.

Osmanlı yönetiminin hanedan sisteminden askeri sisteme doğru kaydığı II. Meşrutiyet dönemi ve bu dönem takip edilen politikanın Araplar üzerindeki yoğun etkisine dördüncü bölümde yer verilmiştir. 20. yüzyıl başlarında Arap dünyasında Jön Türk kimliğinin karşılığı tartışılmaya başlamış, II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte dönüsen politikalara karşı lehte ve aleyhte verilen tepkiler öne çıkarılmıştır. Bugün dahi Arap dünyasında Osmanlı tarihine yönelik yapılan akademik çalışmalarda II. Meşrutiyet merkezli negatif söylemlerin öne çıkarılması dönemin incelenmesi noktasında gösterilmesi gereken hassasiyeti ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yazar, II. Meşrutiyetin ilanından sonra açığa çıkan tepkileri bölge bölge ele alarak ayrıntılarıyla incelemiş, Yemen’den Arabistan’a, Şam’dan Beyrut’a ve Bağdat’a kadar İttihat Terakki Cemiyeti’nin Arap topraklarındaki politik serüvenini irdelemiştir. I. Dünya Savaşına giden yolda Arap topraklarında yaşanan bunalımın yol açtığı siyasi çıkmazlar, 31 Mart Vakasının Türk - Arap ilişkilerine etkisi, Arapçanın ve Türkçenin resmi kurumlarda kullanımına karşı öne sürülen fikirler, muhalif söylemde aşırıya kaçan Arap öncüler ve nihayetinde ortaya çıkan isyanlar, dördüncü bölümde yoğun bir şekilde işlenmiştir. Kurşun’un Osmanlı yönetiminin zaman zaman içine düştüğü çelişkileri raporlar, gazete yazıları ve dernek faaliyetlerinin kayıtlarıyla anlatması gözetilmek istenen denge politikasının da zorluğunu ayrıntılarıyla gözler önüne sermiştir.

Beşinci bölümü bütünüyle II. Meşrutiyet yıllarında kurulan Arap cemiyetlerine ve faaliyetlerine ayıran yazar, “Osmanlı devletinde kurulan her cemiyetin mutlaka siyasi bir hedefinin araştırılması mı gerekir?” sorusunu sorarken aslında haklarında soruşturma açılan veya kapatılan cemiyetlerin arka plandaki hedeflerine dair bir cevap arama içgüdüsüyle hareket etmiştir. Bu nedenle basın ve siyaset ilişkilerini *el-Adl*, *el-Hadare*, *el-Münteda el-Edebi*, *el-Müeyyed*, *Ahbar* gibi nüfuzlu

gazetelerden verdiği örneklerle inceleyen Kurşun, daha sonra aktif faaliyet halinde olan cemiyetlerin propagandalarını ve bazılarının isyana teşvik niteliğindeki eylemlerinin üzerinde durmaktadır. Son bölüm ise “Yol Ayrımında Arap Siyasetçileri ve Osmanlı İdaresi” başlığıyla Türk- Arap ilişkilerindeki geline nihai evreye dikkat çekmektedir. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Arap ayrılıkçıları arasında giderek büyüyen ademimerkeziyet taleplerinin 1912 Eylülünde Suriyeli muhalifler tarafından siyasi parti yoluyla resmi bir hüviyete bürünmesi, devletten kopuşun da önemli bir simgesi hâline gelmişti. Konunun ilgili vesikalar üzerinden incelenmesi dönemin siyaset adamlarının düşünce yapılarını tahlil etmek açısından da önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca gizli cemiyetlerin de varlığından söz eden yazar, I. Dünya Savaşı öncesi açığa çıkan hesapları da çarpıcı örneklerle ortaya koymuştur. Kurşun son bölümü I. Dünya Savaşı’nda Cemal Paşa’nın politikalarını anlatarak bitirmiş, Paşa’nın aldığı idam kararlarının arkasındaki tutumunu farklı bir bakış açısıyla anlatarak çift taraflı bir sorgulama yapmıştır.

Kurşun, kendi ifadesi bağlamında Türklerin ve Arapların yol ayrımını en az yüz yıllık bir perspektiften okumak gerekir anlayışıyla titizlikle kaleme aldığı eserini detaylı aktarımıyla okuyucuya sunmuştur. Eser bu anlamıyla Arap dünyasına yönelik çalışmalarda izlenilmesi gereken metodun nasıl olması gerektiğini gösterirken, Osmanlı Araplarının siyasi, kültürel ve dini açıdan daha doğru verilerle anlaşılması açısından da belirlediği hedefe ulaşmıştır. Bu anlamda Kurşun’un bu eseri, alan araştırmalarında ilerlemek isteyen tüm araştırmacılar için bir yol gösterici olmaktadır.

Tuba Yıldız

İstanbul Üniversitesi